

ПОДОЛАННЯ ПРОДОВОЛЬЧОЇ КРИЗИ У ПЕРІОД ТРАНСФОРМАЦІЇ ВІД «ВОЄННОГО КОМУНІЗМУ» ДО НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ: НА ПРИКЛАДІ УКРАЇНИ (1921 - 1922 РР.)

Кучер Володимир Іванович

доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник сектору
наукознавства Інституту історії аграрної науки, освіти та техніки,
Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН, м. Київ
e-mail: KucherVolodumyr80@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-6245-2529>

***Анотація.** У статті висвітлюється проблема подолання продовольчої кризи в умовах трансформації аграрної галузі від методів управління «воєнного комунізму» до нової економічної політики. На основі аналізу документальних свідчень з'ясовано, що в декларованих більшовиками нових умовах господарювання, українське селянство знаходилося під тягарем скасованої на папері непомірної продовольчої розкладки. Основне навантаження, як і в попередні роки, лягло на продуктивні, рентабельні господарства заможних селян – «куркулів». Доведено, що продовольча розкладка спричинила скорочення посівної площі, оскільки селяни не бажали повною мірою засівати свої земельні наділи, знаючи, що держава примусом, із застосуванням зброї російськими заготівельними робітничими і військовими загонами реквізує хліб, посівний матеріал, продукти харчування. Наділені земельними угіддями малоземельні й безземельні селяни, як засвідчив досвід, не виправдали сподівань владних органів на виробництво хліба, а головне якісного, сортового насіння для освоєння пустуючих колишніх поміщицьких і власних хлібних ланів. З метою призупинення зменшення посівної площі державні органи, щоб стимулювати працю селян, запровадили продовольчий податок. Він стягувався не з фактично засіяних селянських нив, а з усієї площі землі, що знаходилася у володінні селянських подвірних господарствах. Це означало, що чим менша площа земельного наділу засіяна, тим більша частка врожаю підлягала відчуженню у формі податку. Показано, що важливим чинником, який негативно вплинув на освоєння посівних площ, а отже й на врожайність, була посуха в 1921 господарському році. Стихійне лихо особливо охопило південні українські губернії. Зібраний урожай ярових культур був істотно меншим за врожай 1920 р. Майже повністю були втрачені елітні сорти колоскових, городніх, технічних культур. Попри тяжке продовольче становище в Україні, московський більшовицький уряд вимагав поставок до Росії хліба, посівного матеріалу, продуктів харчування. Плани заготівель в Україні хліба, насіння для російського населення визначалися волюнтаристськими, примусовими методами і засобами, без урахування реального становища у продовольчій справі. Всупереч декларованому у березні 1921 р. продовольчого податку продовжувала діяти продрозкладка. В умовах посухи, неврожаю перед владою, земельними органами, селянськими подвірними господарствами постала нагальна необхідність засіву хлібних нив, як важливої умови подолання продовольчої кризи, поглиблення якої було спричинено так званими реформами більшовиків в сільському господарстві. Новаційним явищем більшовицьких очільників було накладення на селян насінневої розкладки. Вона, як і продовольчий податок, стягувалася із селян примусовим шляхом. Сільську місцевість заповнили заготівельні формування, які змінили назву з продовольчих загонів на продовольчі дружини, що прибули здебільшого з Росії. Їм надавали активну допомогу члени комітетів неможливих селян.*

Ключові слова: продовольча криза, засів, посівна площа, насіння, розкладка, заготівельні загоны, насіннєві фонди.

Постановка проблеми. В умовах розв'язаної агресивної війни путінською Росією під загрозою опинилася продовольча безпека не лише України, а й багатьох народів світу, життя яких залежить від поставок продуктів харчування, особливо хліба. В даному, контексті потребує осмислення досвіду подолання продовольчої кризи більшовиками у період трансформації від «воєнного комунізму» до нової економічної політики. Продовольча криза загострилася в результаті більшовицької реформи в сільському господарстві. Були ліквідовані поміщицькі економії фермерського типу й продуктивні, рентабельні селянські господарства. Ці дві групи виробників забезпечували населення хлібом, продуктами рослинницького й тваринницького походження. Вони ж виробляли досить вагому частку насіннєвого матеріалу для засіву хлібних нив. Внаслідок сумнівних, не прорахованих експериментів в аграрній галузі, більшовицькі владні органи стали перед проблемою засіву пустуючи поміщицьких і селянських «куркульських» земельних наділів. Важливим чинником, що негативно вплинув на освоєння хлібних просторів, була посуха 1921 року. За відсутності резервів посівного матеріалу держава наклала на селян насіннєву розкладку.

Мета дослідження полягає у висвітленні майже недослідженої проблеми подолання продовольчої кризи в 1921-1922 роках. Це був період трансформації економічного, суспільно-політичного життя від методів управління «воєнного комунізму» до нової економічної політики.

Історіографія проблеми. Питання подолання продовольчої кризи більшовицькими владними органами знайшло висвітлення в радянській історіографії в контексті примусового вилучення хліба, продуктів харчування в українських селян і вивезення до Росії (Борисов В., Давидов М., Ігнатов М., Кондуфор Ю.). Вказані та інші автори особливу увагу акцентували на накладній на українських селян продовольчій розкладці, виконання якої здійснювалося переважно російськими робітничими заготівельними загонами, військовими частинами окупаційної армії. Поряд з вивезенням хліба, заготівельники масово транспортували до Росії посівний матеріал реквізований в українських селян. Селянські, колективні господарства стали перед проблемою засіву земельних наділів. Проте, більшовицька влада без урахування цього важливого чинника, наклала на сільських хазяїв примусову насіннєву розкладку. Дана стаття є авторською версією подолання продовольчої кризи шляхом ревізиції у сільських трудівників посівного матеріалу й освоєння пустуючих поміщицьких і селянських посівних площ.

Виклад основного матеріалу. Поглиблення продовольчої кризи, започаткованої в роки Першої світової війни, як і всього господарського комплексу відбулося внаслідок волюнтаристської політики більшовиків, які пропагували ідею побудови міфічного комуністичного суспільства. Відміна ринкових відносин, введення товарообміну (бартеру), зруйнування господарських зв'язків між сільськогосподарським виробництвом і промисловістю, між селом і містом, ліквідація великих поміщицьких економій, продуктивних, рентабельних селянських господарств поставило радянську державу перед небезпекою повної економічної та політичної катастрофи. Керівник більшовицької партії і держави В. Ленін, який

свого часу відкинув пропозицію Л. Троцького щодо відмови від методів управління військового комунізму на початку 1921 р. змушений був проголосити принципово нові засади економічної політики та негайно вдатися до її практичного впровадження.

Одним з найважливіших питань, що вимагало свого нагального вирішення мало бути подолання продовольчої кризи, забезпечення населення хлібом, продуктами харчування рослинницького і тваринницького походження. Важливо було засіяти максимальну кількість гектарів посівних площ зокрема й тих, що пустували, яровими культурами весною 1921 року. Вже 5 січня 1921 р. голова Раднаркому УСРР Х. Г. Раковський завізував постанову «Про проведення посівної кампанії». Цим документом регулювалося питання щодо виконання селянами накладеної на них насінневої розкладки. На губернські посівні комісії покладалося завдання щодо узгодження з губернськими земельними відділами питання про перерозподіл насінневої розкладки. Остаточний результат мав надсилатися на затвердження Центральною посівною комісією і передаватися до Наркомату продовольства для виконання. На органи Наркомзему покладался обов'язок щодо перевезення посівного матеріалу згідно напрацьованого плану, узгодженому й затвердженому губернськими посівними комісіями. Колективний розподіл посівного матеріалу доручався органам Наркомату землеробства через волосні посівні комісії і комітети незаможних селян. Заявки на посівний матеріал надавалися губземвідділами згідно дійсної потреби на незасіяні площі на місцях [Збірник законів і розпоряджень Робітничо-Селянського уряду України, 1921, с. 24-25].

Відомо, що поряд з нестачею хлібопродуктів населення потерпало від нестачі жирів, оскільки величезних втрат зазнала тваринницька галузь. Щоб певною мірою компенсувати нестачу жирів тваринницького походження, уряд наполягав на засіві селянських наділів олійними культурами. Голова уряду Х. Г. Раковський 15 лютого 1921 р. підписав постанову «Про заходи щодо розширення посівів олійних рослин». Наголошувалося, що єдиним органом в реалізації організаційно-виробничих і технічних заходів щодо поширення культури олійних рослин є Наркомзем України. Тому на нього покладаються наступні завдання: а) розвиток селекції олійних культур та організація в радгоспах, колгоспах, кооперативних господарствах збільшення площ для розмноження чистосортного насіння олійних рослин; б) застосування ефективних сівозмін в процесі вирощування насіння олійних культур у вище означених господарствах; в) надання всілякого сприяння щодо розвитку кооперативів, які вирощуватимуть масляні культури.

Селянські господарства, комунгоспи й сільськогосподарські об'єднання, які збільшуватимуть посіви масляних рослин, в першу чергу забезпечуватимуться насінням, технікою. З метою заохочення посівників масляних культур уряд засновував преміювальний фонд з продовольства, фуражу, хліба, масла, жому і предметів широкого вжитку. Право на отримання премії матимуть тільки ті посівники, які зареєструють свої посіви масляних рослин у сільському посівному комітеті. Господарі, які не зареєструють свої посіви до 1 червня 1921 р., були зобов'язані здати згідно розкладки за твердими цінами урожай насіння й волокно льону і конопель в обробленому вигляді, без права отримання премії. Перша половина премії мала видаватися не пізніше 1 липня, друга після здачі усього урожаю. Крім нормальної премії влада вирішила преміювати господарства, які

засіють масляними культурами площі зверх планів визначених посівними комісіями. Підвищеному преміюванню належали також посівники, які здаватимуть насіння й волокно льону і конопель вищесередньої якості. Наркомату землеробства надавалося право забронювати з урожаю 1921 р. покращене насіння для посівної кампанії 1922 р. [Збірник законів і розпоряджень Робітничо-Селянського уряду України, 1921, с. 66-67].

Нестача робочої сили внаслідок масової мобілізації чоловіків до окупаційної армії ставила під загрозу зрив сільськогосподарських робіт, проведення посівної кампанії. Уряд вирішив вдатися до залучення до польових робіт особовий склад величезної окупаційної армії. Лише в Україні дислокувалися військові частини, з'єднання близько 1 млн 200 тис. чоловік. 19 лютого 1921 р. Х. Г. Раковський підписав рішення «Про використання військових частин на місцях для проведення весняної польової кампанії». В документі йшлося про те, що усі військові частини залучаються до сільськогосподарських робіт в тих місцевостях, де вони дислокуються, за згодою між посівними комісіями і командуванням частин. На командування, політвідділи, комісарів, партійні осередки покладался обов'язок щодо максимального використання червоноармійців для допомоги селянству. Вони повинні були в першу чергу обробити землю й городи у родин червоноармійців, незаможних, у радгоспах, комунгоспах, а потім наділи працюючого селянства. За згодою з посівними комісіями військові частини мали виділити потрібну кількість коней. Технічні війська мали масово організувати ремонт сільськогосподарської техніки й реманенту. Посівні комісії й командири частин повинні точно облікувати виконані роботи й передати результати своєму керівництву. Уряд закликав залучити до проведення весняної посівної кампанії усі партійні, військово-політичні, радянські, профспілкові організації [Збірник законів і розпоряджень Робітничо-Селянського уряду України, 1921, с. 70-71].

Питання засіву посівних площ стало предметом обговорення делегатами п'ятого Всеукраїнського з'їзду рад, що мав місце в Харкові на початку березня 1921 р. В резолюції «Про відбудову сільського господарства» ухваленій за підсумками обговорення, влада змушена була визнати глибококритичне і дуже тяжке становище сільського господарства республіки. При цьому, було обійдено питання про причини такого стану в сільськогосподарському виробництві. Але ж відомо, що одним із чинників його занепаду було знищення фермерських поміщицьких економій та рентабельних продуктивних господарств селян. Саме ці дві групи продуцентів виробляли до більшовицького перевороту 1917 р. необхідну кількість хліба, продуктів рослинництва і тваринництва. Досить вагома частка зерна, фуражу, продовольства вивозилась за кордон. Цілком справедливо в резолюції було зазначено, що Україна найбагатіша сільськогосподарська країна дійшла до становища, коли населення переживає нестачу продовольства. Однією з причин було скорочення посівної площі, в окремих районах недосів знизився до половини земельних наділів селян. Значно зменшилось виробництво зернових, технічних, городніх, баштанних культур, в цілому урожайність упала до надзвичайно низького рівня. Влада врешті визнала, що скорочення посівів, занепад тваринництва було прямим наслідком відсутності у селян економічних стимулів, господарської зацікавленості в розвитку власного господарства. Влада не визнала, що причиною цього була також примусова хлібна продовольча розкладка, заборона селянам

продавати надлишки хлібопродуктів, продовольства. Селяни саботували посів на наданих їм земельних наділах, знаючи, що держава реквізує продукти рослинництва й тваринництва задарма. У вирішенні продовольчої кризи і в цілому відбудови сільського господарства владні органи, як зазначалося в резолюції, вважали необхідним посилити господарське значення незаможних, які складали переважну більшість сільських господарів. Вони повинні стати провідниками господарського впливу робітничо-селянської держави на землеробство. В той же час, у незаможників потрібно було розбудити господарську зацікавленість у збільшенні площі засіву, поліпшення обробітку ґрунту, розвитку тваринництва, піднесенні продуктивності і сільськогосподарського виробництва в цілому [Збірник законів і розпоряджень Робітничо-Селянського уряду України, 1921, с. 93-95].

На посівну 1921 р. держава планувала розподілити між селянами 8 923 тис. пудів насіння, але фактично населення отримало всього 6 333 тис. пудів. Зокрема Миколаївська губернія отримала 1 182 тис. пудів, Одеська – 1 290 тис., майже стільки отримали Полтавська, Подільська, Кременчукська, найменше – Запорізька губернія (63 тис. пудів). Розданим насінням сільським хазяям планувалося засіяти понад 1 млн десятин. Однак план не було виконано, в 1921 р. селяни засіяли менше попереднього 1920 року. Волинська губернія засіяла на 2,8 % менше, Катеринославська – на 1,7 %, Київська – на 6,9 %, Миколаївська на 1,4 %, Чернігівська на 3 % менше, лише Полтавська губернія перевиконала план засіву на 4,2 %. Найбільше скорочення посівної площі виявилось під яровою пшеницею – на понад 2 млн десятин і ячменем – на 826 тис. десятин. З величезної площі в 4 677 тис. десятин, озимим житом і озимою пшеницею було засіяно всього 312 тис. десятин, або 6,6 % від запланованої посівної площі [Гуревич, 1923, с. 23-24].

Скорочення посівних площ під основні хлібні культури, відбулося не лише за відсутності насіннєвого матеріалу. Як ми зазначали вище, селяни саботували засів на власних земельних наділах, знаючи, що держава неодмінно реквізує урожай, з наступним вивезенням до Росії. Однак, ніхто не очікував, що посіви зазнають великої шкоди від посухи, що впала на землю весною 1921 року. За даними фахівців, ще попередній 1920 р. виявився дуже засушливим. Восени, коли ґрунт зазвичай запасався вологою, випало порівняно мало опадів. Внаслідок ранньої зими доступ вологи в ґрунт припинився. Весна була ранньою і швидкоплинною, ґрунт майже не зволожився. Вологи виявилось достатньо для сходження ярових, але мало дня їх розвитку. До травня встановилася досить жарка й суха погода. Опадів випало 19,7 мм, замість звичних 47,1 мм, а температура досягла +20°, замість звичайних + 15°. Ґрунт почав швидко висихати, посіви і трави гинули. Особливо посуха вдарила південні, зазвичай урожайні губернії. Тут опадів випало дуже мало, жара і суховії виявилися згубними для посівів, вони майже всі вигоріли, не викинувши навіть колосків. Посуха в багатьох регіонах вплинула навіть на ріст шкідливих бур'янів. Вціліли лише рідкі смуги озимих по чистих ранніх парах. Коли у червні пройшли дощі, то вони не могли вже поправити становища на посівних площах. Тим більше, що незабаром посуха посилилась, урожай майже увесь загинув.

В дещо кращому становищі опинилися посіви у північних і північно-західних губерніях України. Своєчасні дощі підтримали розвиток і досягання хлібних культур, городини, технічних рослин. У цих губерніях урожай виявився все ж значно нижчим у порівнянні з минулими роками [Гуревич, 1923, с. 25].

Несприятливі природно-кліматичні умови вплинули на масоване розмноження різного роду шкідників. Боротьба з ними ускладнювалася недостатністю інсекти – фунгіцидів та інших препаратів, боротьба носила випадковий і неорганізований характер. Широкого розповсюдження набув луговий метелик, від якого постраждали цукрові буряки, капуста, баштанні культури. Із шкідників, що серйозно шкодили зерновим культурам виявився хлібний жучок, який масово покритив посіви. Чимало шкоди хлібам завдала совка, зокрема в Кременчукській, Полтавській, Харківській губерніях. У Харківській, Донецькій, Катеринославській губерніях масово розмножився ховрашок, який також згубно впливав на знищення залишків урожаю.

Внаслідок усіляких негараздів урожай зернових та інших культур виявився дуже низьким. По всій Україні з однієї десятини було зібрано 18 пудів, а в південних губерніях 6 пудів. Якщо взяти, що середній висів зернових хлібів дорівнював 8 пудам, то виявилось, що всього з десятини чистого збору було зібрано по Україні 12 пудів, а в південних губерніях не було повністю повернуте висіяне насіння, кожна десятина дала 2 пуди збитків. Спостерігалось масове зниження урожайності в усіх губерніях. В Чернігівській – на 11 %, в Полтавській - на 46 %, в Одеській – на 76 %, в Миколаївській, Катеринославській, Запорізькій було зібрано по 4-5 пудів з десятини. Майже скільки, або навіть менше, зібрала решта губерній [Гуревич, 1923, с. 27].

Посуха, що набула небачених досі розмірів змусила владні органи вже з весни вживати заходів щодо організації посівної кампанії озимими культурами. Раднарком УСРР 31 травня 1921 р. видав постанову «Про проведення осінньої посівної кампанії 1921 року». Автори документу акцентували на тому, що посуха становить серйозну загрозу сільському господарству й забезпеченню незаможних селян насіннєвим матеріалом на осінню посівну кампанію. У зв'язку з цим уряд ухвалив: покласти на всі органи радянської влади відповідальність за підготовку до проведення осінньої посівної кампанії. Необхідно розширити посівну площу озимих культур до максимальних розмірів, особливо в Донецькій, Запорізькій, Катеринославській, Миколаївській і Одеській губерніях. Провести оранку під озими не пізніше 20 червня, а восени (зяблеву) під ярові до 1 жовтня 1921 р. Посівним комісіям надавалось право надавати озимий посівний матеріал незаможним селянам в позичку за умови її повернення з нового урожаю. Наркомат продовольства мав утворити озимий посівний фонд шляхом товарообміну або запровадженням розкладки на насіння. З цього фонду забезпечити посівним матеріалом селян вищезначених губерній.

З метою заохочення селян активно включитися у посівну кампанію, влада застосувала «принцип економічного преміювання». Передбачалось, що вчасне виконання селянами державних завдань у боротьбі з посухою і підвищення урожайності, преміюватимуться як окремі господарства, так і колективи – хутори й села. Перші отримуватимуть дрібний реманент (коси, серпи, лопати, граблі, садові ножі тощо). Також селяни отримають право на ремонт сільськогосподарського реманенту й одержать запасні частини до сільськогосподарських знарядь. Колективи преміюватимуться для спільного користування сільськогосподарськими машинами (косарки, жатки, снопов'язалки, молотарки, рядові сіялки, плуги тощо). Вони також отримають двигуни для млинів, крупорушок, прососушарок, електростанцій, обладнання для зрошувальних систем. Для розведення елітного тваринництва

колективам – переможцям, нададуть племінних плідників і племінного молодняка.

Уряд зобов'язав Наркомат землеробства терміново розробити технічну інструкцію з проведення осінньої посівної кампанії. Видати ряд брошур, листівок, в яких висвітлити питання щодо боротьби з посухою, закликами до селян активно включитися у посівну кампанію [Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Украины 1921, с. 315-316].

В умовах посухи, що негативно позначилася на врожаї, продукуванні насінневого матеріалу змусила уряд вжити заходів щодо утворення певних запасів насіння для засіву озимини хлібами. 4 червня 1921 р. Раднарком видав постанову «Про утворення посівного фонду для осінньої посівної кампанії». Згідно постанови влада встановила п'ятнадцятивідсоткове відрахування від хлібів, що поступали з продовольчої розкладки й товарообміну, для утворення волосних фондів. Відрахування мало проводитися тільки в тих місцевостях, які не виконали продовольчої розкладки. З п'ятнадцяти відсотків бронювалося 10 відсотків, як недоторканий фонд для обміну посівних площ, 5 відсотків надавалися для потреб незаможним селянам. П'ятнадцятивідсоткове відрахування хліба також вводилося від усіх надходжень з товарообмінних операцій, якщо вони здійснювалися державою або за її дорученням кооперацією. Уряд доручив Наркомзему і Наркомпроду терміново розробити інструкції про розходження насінневого фонду, а також правила обміну ярових хлібів на озимі, що поступали в насінневий фонд. Утворення насінневого фонду мало супроводжуватися широким оповіщенням населення, яке в обмін на зерно отримуватиме товари широкого вжитку й забезпечуватися посівним матеріалом [Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Украины 1921, с. 327].

Неврожаї, зменшення посівних площ, повальна реквізиція збіжжя, посівного матеріалу у сільських хазяїв привели до того, що владою було порушено правило, а вірніше неписаний закон, якого суворо дотримувалися селяни у своїй господарській діяльності. Як відомо, хлібороби здавна тримали певний резерв зерна, посівного матеріалу, як недоторканий запас на щовесняну посівну кампанію. Це були також недоторкані перехідні запаси хлібопродуктів, насіння різних культур до нового урожаю, що складало неодмінну умову економіки селянського подвірного господарювання.

Відсутність у селян посівного матеріалу поставила під загрозу посівну кампанію озимих 1921 року і засів яровими культурами весною 1922 року. Уряд змушений був реагувати на небезпеку зриву посівної кампанії. Окремою постановою від 12 серпня 1921 р. Раднарком УСРР розпорядився утворити державний насінневий фонд, враховуючи неврожай майже в усіх губерніях та необхідність надання насінневої допомоги населенню. Джерелом накопичення фонду повинно було стати повернуте насіння, що його уряд надав у кредит державним господарствам і населенню, часткове виділення насіння з державних резервів та губернських перерозділів насіння, що їх мали провести посівні комісії. Утворення державного насінневого фонду доручалося Наркомату продовольства до 1 січня 1922 р. Увесь насінневий матеріал мав бути попередньо очищений й заброньований Наркоматом землеробства для наступного розподілу. Останній був зобов'язаний зібрати заявки на насіння від губернських земельних органів і передати їх Наркомату продовольства для розподілу по губерніях за нарядами обласних продовольчих

комітетів. Відповідність за кількість виданого посівного матеріалу лягала на сільські, волосні й повітові посівні комісії та земельні органи [Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Украины 1921, с. 515-516].

Наявність кадрів з насінництва була однією з суттєвих умов розвитку насінневої справи, а отже й забезпечення сільськогосподарських виробників якісним, сортовим насінням усіх видів колоскових, городніх, баштанних, технічних культур. Особливо важливою була підготовка спеціалістів для контролю за виробництвом, репродукуванням сортового насінневого матеріалу, виявленням фальсифікованого, підробленого, засміченого насіння тощо. Зокрема працівники селекційних, а особливо контрольних насінневих станцій, спеціальні інспекторські комісії повинні були проводити оцінку посівів насінневого матеріалу, контролювати збір урожаю, укладати договори контролю, пломбувати мішки, інспектувати склади. Відомий фахівець з насінневої справи М. М. Кулешов зазначав, що підготовка фахівців з насінництва надзвичайно важлива і кожна контрольна станція повинна надавати цьому питанню належної уваги. Особливо важлива пропаганда ідеї контролю, потрібно розбудити зацікавленість до справи контролю широких землеробських мас, найяскравіше показувати його значення, прищеплювати сільському господарю інтерес і зацікавленість у продукуванні якісного насіння. Через друк, лекції, курси, виставки вести пропаганду необхідності і обов'язковості контролю посівного матеріалу, від якості якого залежав майбутній урожай сільськогосподарських культур. М. М. Кулешов писав, що в Україні перші кроки щодо впровадження насінневого контролю на Харківській насінневій контрольній станції започаткувалися в 1911-1912 рр. Були розроблені і видруковані проекти договору контролю насіння, пломбування мішків, визначення сортності. Однак ці проекти не були реалізовані. До революції насінневі фірми вважали договори контролю обмежувальними і незручними. В перші роки після революції, коли держава стала повним власником посівного матеріалу, вказані форми контролю нібито втрачали свою роль і значення. Однак, без контролю насіння усіх видів культур, неможливо підняти врожайність, а отже продуктивність аграрної галузі. Існуючі на той час великі організації, що займаються виробництвом і збутом насіння, не всі усвідомлюють важливість і корисність контролю посівного матеріалу. Спостерігається чимало фактів, коли кооперативні організації продають землеробам насіння без будь-якої гарантії у їх якості і сортності.

М. М. Кулешов зауважив, що контрольні насінневі станції у своїй діяльності не втрачають нагоди піднімати питання щодо організації громадського контролю насіння. Врешті, відповідні державні, приватні виробники посівного матеріалу мають зрозуміти, що правильна організація контролю продукованого насіння, необхідна умова культурного господарювання, отримання високих урожаїв, підвищення продуктивності сільського господарства [Кулешов, 1922, с. 3,16,17].

В контексті даного питання важливою була діяльність курсів по підготовці інструкторів насінневої справи. Курси були організовані Харківською обласною сільськогосподарською спілкою кооперативів. Курси працювали влітку і закінчили свою роботу у вересні 1921 р. Як зазначається у звіті, курси, були покликані підготувати кадри інструкторів-спеціалістів з насінневої справи. Курсанти мали оволодіти достатнім запасом не лише теоретичних, але і практичних знань з техніки і організації виробництва насіння, контролю і торгівлі останнім. Ученими,

агрономами, кооператорами був розроблений план роботи курсів, розрахований на три місяці теоретичних і шість місяців практичних занять на дослідних станціях і в насінневих господарствах.

У звіті розглядаються чинники, що заважали повному виконанню навчальних програм та проходженню практики у відповідних установах і організаціях. Разом з тим, курсанти отримали достатні знання для організації контролю за насінневим матеріалом. Усі 12 курсантів влаштувалися на роботу в кооперативних господарствах, що займалися виробництвом та торгівлею насінням різних видів сільськогосподарських культур [Южно-Русская сельскохозйственная газета 1920, № 1-4, с. 23-24].

Особлива увага в посівну кампанію 1922 р. уряд УСРР, Наркомзем надавали неврожайним регіонам – Запоріжжю, Донбасу, Миколаївщині, Катеринославщині, Одещині. Було вжито невідкладних заходів щодо заготівлі, довозення й розподілу насінневого матеріалу. За даними Наркомзему, в 1921 р. в цих губерніях було зібрано врожаю всього 9 684 тис. пудів. На харчування населення та на годівлю худоби потрібно було 112 605 тис. пудів. На засів потребувалось 43 854 тис. пудів. Не вистачало понад 19 728 тис. пудів насінневого матеріалу. Загальна площа у неврожайних губерніях незасіву складала 3 740 тис. десятин.

Населенню неврожайних губерній уряд дозволив займатися самозаготівлею насіння різних культур. На січень 1922 р. шляхом закупівлі, обміну збіжжя на крам для селян, було заготовлено 164 вагони насіння. Однак цього насіння не вистачало для засіву пустуючи хлібних просторів України.

На вимогу московського Раднаркому Україна заготувала й відправила до Росії 1000 тис. пудів насіння ячменю, 400 пудів гречки, 400 пудів проса, 100 пудів соняшника [Сільське господарство 1922, № 1-2, с. 49]. Вивезеного до Росії посівного матеріалу вистачило б для засіву значних посівних площ в Україні.

Нестача насінневого матеріалу в Україні внаслідок неврожаю в 1921 р. змусила уряд УСРР звернутися за допомогою до Москви. Голова Раднаркому республіки Х. Г. Раковський у січні 1922 р. підписав з урядом РСФРР угоду про позичку на суму 100 мільярдів карбованців на закупівлю посівного матеріалу. Погашення позички було призначено до 15 жовтня 1922 р. [Сільське господарство 1922, № 1-2, с. 50-51].

Викликає подив те, що Україна, яка забезпечувала Росію хлібом, насінневим матеріалом, продовольством, вугіллям, металом, вагонами повинна була брати позичку з обов'язковим погашенням. На наш погляд, це свідчило, що економічні відносини між цими республіками не була рівнопартнерськими. Російське більшовицькі очільники дивились на Україну як на колонію, яку потрібно максимально використати з метою встановлення і утвердження радянської влади.

Важливим чинником загрози зриву посівної кампанії була нестача у сільських хазяїв реманенту, техніки, робочої худоби тощо. За даними комісії з електрифікації України нестача засобів сільськогосподарського виробництва становила 50-60 %, зношеність реманенту на 1920 р. досягала 50-70 %. Внаслідок дефіциту знярядь праці якість обробітку ґрунту з року в рік погіршувалася. Поля засмічувалися бур'янами, шкідниками, боротьба з якими мала випадковий та епізодичний характер. З кожним роком селянське господарство все більше занепадало, втрачало свою колишню виробничу силу. Нестача реманенту, як і посівного матеріалу, впливала на скорочення посівної площі, знижувалася урожайність. Якщо порівняти урожайність

хлібів в Україні за п'ятирічку 1911-1915 років, з урожайністю за 1919-1920 рр., то виявляється, що зниження урожайності досягало 18-19 %. Якщо взяти в розрахунок сукупність чинників, що негативно впливали на урожайність, на руйнування сільського господарства, за свідченням заступника наркома землеробства В. Качинського, Україна щорічно втрачала 200 мільйонів пудів хліба, продуктів рослинництва і тваринництва [Качинський, 1921, с. 7].

На початку 1922 р. у керівництві Наркомату землеробства відбулися зміни. У зв'язку з призначенням наркома Д. З. Мануїльського заступником голови Раднаркому УСРР, тимчасово виконуючим обов'язки наркома земельних справ рішенням першої сесії ВУЦВК України (1 січня 1922 р.) призначено наркома продовольчих справ М. К. Владімірова. Постановою ВУЦВК України від 21 січня 1922 р., його було остаточно затверджено на цій посаді. Свою діяльність він розпочав із звернення до селян, губернських земельних відділів і продовольчих комітетів. М. К. Владіміров заявив, що це було зроблено з метою досягнення максимального узгодження праці двох комісаріатів, від чого залежить успішний розвиток сільського господарства України, забезпечення населення, робітників промислових центрів, особового складу армії продовольством. Особливо важливим було виконання завдань щодо засіву посівних площ, збору і збереження врожаю. Це дасть можливість зміцнити фундамент робітничо-селянської влади в республіці.

М. К. Владіміров запропонував губернським земельним органам спільно з продовольчими комітетами негайно опрацювати плани сільськогосподарських робіт і приступити до їх реалізації. Необхідно було не пізніше січня 1922 р. спільними зусиллями з'ясувати кількість посівного матеріалу в усіх губерніях і повітах, які не постраждали від посухи у 1921 р. Негайно отримати насіння і засіяти весною в першу чергу посівні площі південних губерній, яким загрожує великий недосів.

У зверненні йшлося про те, що губернським продовольчим комітетам спільно із земельними відділами запропоновано вжити всіх необхідних заходів щодо реального забезпечення зв'язку між губернськими центрами й повітами та волостями для своєчасного отримання інформації про хід продподаткової, а також і посівної кампанії. Губернським і повітовим земельним органам неврожайних регіонів необхідно розробити плани використання апарату продовольчих органів в інтересах посівної кампанії. Потрібно з'ясувати потреби селянства у посівному матеріалі, та якою мірою в нинішніх кризових умовах держава може виділити із своїх ресурсів насіння для селянських господарств. Члени продовольчих органів спільно з губземвідділами мають провести роботу щодо з'ясування кількості сільськогосподарських машин, реманенту, негайно приступити до перевезення насінневого матеріалу та сільгосптехніки у регіони, що починають підготовку до посівної кампанії [Сільське господарство 1922, № 1-2, с. 49].

Проблема відродження, розвитку, підвищення продуктивності сільського господарства цілком залежала від вирішення питання, щодо забезпечення сільських виробників доброякісним посівним матеріалом урожайних сортів. Внаслідок посухи 1921-1922 рр. хлібороби незібрали навіть висіяного посівного матеріалу. Були втрачені урожайні сорти хлібних, городніх, баштанних, масляних технічних культур, що були акліматизовані у місцевих природно-кліматичних умовах.

Перед владою постало питання щодо виведення врожайних сортів насіння усіх видів, необхідних для продукування продуктів харчування особливо хлібофуражних

культур. Усі зусилля державних, земельних органів, утворених різних комітетів, комісій директивним шляхом налагодити виробництва якісного, сортового насіння й забезпечити ним хліборобів, лише епізодично вирішувало проблему. В Російській імперії, зокрема й в Україні існували поодинокі селекційні установи, що займалися виробництвом сортового насіння, його контролем за сортністю, розмноженням тощо. Однак їх невистало для продукування достатньої кількості насіння, процвітало його фальшування, підробки, засміченість. Невистало спеціалістів, їх нараховувалося одиниці, вони не могли забезпечити науково-дослідну роботу в галузі насінницької справи. Ці та інші об'єктивні й суб'єктивні чинники спонукали урядові органи влади централізувати виробництво сортового насіння, його розмноження й забезпечення посівним матеріалом українських хліборобів.

На початку 1922 р. було утворено організаційне бюро, яке заснувало «Всеукраїнське товариство насінництва». Автори статуту товариства обґрунтовано доводили, що останнє повинно стати авторитетним органом у справі виробництва насіння, користуватися довірою у хліборобського населення. В статуті виписані мета і завдання насіннєвого товариства у справі виробництва сортового посівного матеріалу на основі наукових досліджень. Передбачалося репродукування насіння у відповідності щодо державних і економічних потреб, задоволення запитів на насіння різних видів сільськогосподарських культур. В обов'язки товариства входила організація маточних питомників, розплідників, розсадників, насіннєвих господарств. До цієї справи залучалися сільськогосподарські організації й члени товариства, яких останнє мало право кредитувати при умові виробництва посівного матеріалу.

Згідно статуту, товариство набуло права займатися комерційною діяльністю. З метою придбання насіння планувалося закуповувати в Україні, а також і за кордоном підприємства, склади, агентства, контори для закупівлі, збереження, продажу насіння, матеріалів, обладнання, машин необхідних у насінництві. Інспектувати, контролювати, організовувати насіннєве виробництво в Україні, скликати з'їзди, наради, організувати музеї, виставки, конкурси, видавати друковані органи, праці з насінництва. В статуті були виписані принципи організації, права, обов'язки його членів, кошти, прибутки, витрати, управління справами товариства [Дубов В., 1922, с. 39-43].

Цілком очевидно, що утворення всеукраїнського насіннєвого товариства було етапним явищем у справі селекції, продукування, розмноження й забезпечення українських хліборобів сортовим, урожайним насінням. Питання щодо діяльності товариства потребує окремого ґрунтовного дослідження.

У лютому 1922 р. за розпорядженням більшовицького очільника В. Леніна в Україну було направлено урядову комісію на чолі з М. Калініним. Їй було доручено проконтролювати заготівлю хліба, продовольства, насіннєвого матеріалу й вивезення до Росії. Це в той час, коли населення України потерпало від голоду, спостерігалася масова смертність особливо сільського населення. Проте вивезення хліба, продовольства до Росії продовжувалося. Активне викачування зерна, посівного матеріалу з України призвело до недосіву зернових, городніх, технічних культур. Це при тому, що південь республіки у 1922 р. вразив повторний неврожай. Всього в Україні у 1922 р. було зібрано близько 637 млн пудів збіжжя хлібних культур, що не могло задовольнити потреби неврожайних губерній у продуктах

харчування, особливо хлібом. Голод у 1922 р. у південному регіоні республіки лютував до нового урожаю 1923 р. Питання про голод в Україні 1921-1923 рр. потребує окремого дослідження на нових доступних архівних та опублікованих матеріалах. Широко показати штучність голодомору, що його влаштувала більшовицька влада, прагнучи упокорити повстанський рух українського селянства проти жорстокого російського окупаційного режиму.

Варто зауважити, що виділення посівного матеріалу для губерній часто не вирішувало питання щодо забезпечення ним селянських господарств. Для перевезення насіння необхідно було завантажити його у вцілілі спеціальні вагони й транспортувати за призначенням. Однак це питання не завжди вчасно реалізувалося через відсутність вагонів, паровозів, снігові замети, інші об'єктивні й суб'єктивні чинники, що стояли на перешкоді руху залізничного транспорту. Для прикладу, Полтавська губерньська економічна рада у січні – лютому 1922 р. неодноразово на своїх засіданнях розглядала питання щодо ремонту вагонів, боротьби із сніговими заметами, трудову дисципліну, вчасного перевезення посівного матеріалу на весняну посівну кампанію. Зокрема на засіданні 28 лютого розглядалося питання про підготовку до посівної. Констатовано, що згідно завдання Наркомзему відремонтовано 600 вагонів, очищаються колії від снігових заметів, вантаження вагонів посівним матеріалом. Разом з тим, затримувалося перевезення насіння через аварії на залізниці внаслідок низької виробничої дисципліни технічного персоналу. На станціях Полтава і Лубни сталися аварії поїздів. У другому випадку було знищено шість вагонів посівного матеріалу. Влада доручила відповідним органам розслідувати причини аварій, винних притягнути до карної відповідальності [Дубов, 1922, с. 69].

Справа з перевезенням вантажів в Україні, в тому числі й посівного матеріалу, ускладнювалась тим, що Наркомат шляхів сполучення підпорядковувався безпосередньо Москві. Під час наступу денікінської армії влітку 1919 р., за наказом В. Леніна до Росії було вивезено тисячі вагонів і паровозів. Уряд УСРР неодноразово звертався до В. Леніна з проханням повернути Україні залізничний транспорт, однак питання вирішувалося повільно, Москва зволікала з його реалізацією. Питання, щодо перевезення вантажів доходило до абсурду, коли для перевезення хліба, продовольства заготовленого в українських селян, доводилося звертатися до російського Раднаркому.

Відсутність кормів внаслідок неврожаю, змушувала селян забивати худобу, це явище набрало масового характеру, особливо в неврожайних губерніях. Не маючи насіння селяни відмовлялися від наданих земельних наділів, побоюючись, що держава змушуватиме їх платити податок за незасіяну землю.

Масового характеру набрало розкрадання, недбале зберігання, пошкодження заготовленого посівного матеріалу. Влада вдалася до видання застережливих урядових документів з погрозою застосування каральних заходів. 10 березня 1922 р. Раднарком УСРР видав постанову «Про відповідальність за недбале зберігання, псування, розкрадання, затримку під час доставки і неправильне використання посівного матеріалу». За перераховані діяння члени повітових і губерньських посівних комісій, посівні уповноважені, голови сільрад, завідувачі насінневими коморами, працівники наркоматів продовольства, земельних справ, шляхів сполучення підлягали притягненню до кримінальної відповідальності. В залежності

від важливості і результатів учиненого злочину, посадові особи каралися примусовими роботами або позбавленням волі до трьох років з конфіскацією майна. На Наркомат юстиції покладался обов'язок розробити відповідну інструкцію за погодженням з Наркомпродом і Наркомземом. Документ негайно вводився в дію телеграфом [Голод 1921-1923 років в Україні, 1993, с. 104].

З метою запобігання небезпеки нестачі насіннєвого матеріалу, а отже й зменшення посівної площі, голова Всеукраїнського центрального виконавчого комітету Г. І. Петровський 22 березня 1922 р. підписав постанову «Про утворення заброньованого посівного фонду у волостях УСРР». Практика останніх посівних кампаній, зазначалося в постанові, показала нагальну необхідність утворення міцного посівного фонду, який би знаходився в розпорядженні кожної волості. Тільки в цьому випадку посівна кампанія буде убезпечена від усіляких ускладнень і зможе бути забезпечена насіннєвим матеріалом для успішної посівної кампанії. Виходячи з цього ВУЦВК постановляє: 1. Зобов'язати Наркомзем надати в розпорядження кожної волості в порядку позички необхідну кількість насіння для обмінення громадською працею 25 десятин; 2. Увесь урожай з цих 25 десятин після погашення позички, йде на утворення недоторканого насіннєвого фонду волості й використовується волосним виконкомом для посівної допомоги потребуючим селянам; 3. Губвиконкомам пропонується негайно провести усі підготовчі заходи щодо виділення в кожній волості 25 десятин суцільною ділянкою; 4. Площа, засіяна понад установлені 25 десятин звільняється від уплати державного натурального податку; 5. Наркомзему у триденний термін розробити положення про посівні насіннєві фонди, правила їх використання й поповнення. Дана постанова вводилася в дію телеграфом [Сборник постановлений и распоряжений Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета, 1923, с. 173].

Відомо, що із введення нової економічної політики владні органи обклали селян єдиним натуральним податком на продукти сільського господарства. Однак селяни часто були незадоволені довільним накладенням податку без врахування реальних можливостей для його виконання, зокрема середнім й малоземельним прошарками. Особливо перевищували свої повноваження комнезами, які встановлювали власні, довільні розміри продовольчого податку, що практично перетворювався на розкладку. Траплялися часті випадки, коли комнезами змушували заможних селян здавати увесь урожай, щоб виконати, плани заготівлі хліба, продовольства, сировини. Селяни намагалися саботувати виконання непомірного продподатку, вдавалися до приховування своїх запасів збіжжя, продуктів харчування, насіннєвого матеріалу. Як і в попередні роки, масового характеру набрав саботаж засіву власних земельних наділів. Для боротьби з цим поширеним явищем ВУЦВК оголосив обмінення посівних площ державною повинністю. Постановою від 11 квітня 1922 р. «Про сільськогосподарську виробничу програму» виконавчий комітет розкладав на губернії кількість десятин посівної площі, що їй обов'язково потрібно було засіяти: Київська губернія – 1,7 млн десятин; Полтавська – 1,8 млн; Подільська – 1,5 млн; Одеська – 1,5 млн; Харківська – 1,4 млн; Донецька – 1,3 млн; Катеринославська – 1,3 млн; Чернігівська – 1,3 млн; Кременчуцька – 1,1 млн; Запорізька – 1 млн; Волинська – 857 тис. десятин. Відповідно до знятого урожаю вираховувався відсоток на натуральний податок, що його мала сплатити губернія.

Уряд зобов'язав каральні, земельні структури попередити усі губернські, повітові й волосні органи радянської влади та все селянство, що засіяння посівної площі визначеного розміру є їхнім бойовим завданням. Затверджений план посівної площі враховував реальні можливості кожної губернії і був фактично мінімальним. Кожна губернія може збільшити розмір посівної площі і цим самим забезпечити для себе додаткові ресурси й направити їх на відновлення сільського господарства [Сборник постановлений и распоряжений Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета, 1923, с. 213].

Вище йшлося про розпорядження уряду від 22 березня 1922 р. щодо утворення волосного насінневого фонду. Однак, як зазначалось у постанові ВУЦВК від 11 квітня 1922 р., більшість губерній не надіслали звітів про те, що було зроблено у цій справі. Голова ВУЦВК Г. Петровський і заступник голови Раднаркому УСРР М. Фрунзе вимагали від усіх губернських виконавчих комітетів до 25 квітня 1922 р. повної звітності щодо організації волосних недоторканих насінневих фондів. Губвиконкоми мали щотижня публікувати у місцевих друкованих органах списки волостей, які не виділили і не осіменили ділянки для вирощування насіння для фонду. Необхідно пояснити селянству, що урожай з цих посівних площ звільняється від натурального податку і повністю йде на утворення недоторканого волосного насінневого фонду. Звернути увагу селянства, що на виділених 25 десятинах землі необхідно утворити волосне показове поле, на прикладі якого селяни зможуть переконатися у величезному значенні сучасного обробітку ґрунту, ретельному догляду й користі від запровадження сівозмін. На Наркомат землеробства та його місцеві земельні органи уряд покладав завдання негайно перетворити виділені земельні ділянки на показові господарства, забезпечити їх агрономічним наглядом і керівництвом [Сборник постановлений и распоряжений Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета, 1923, с. 214].

Питання щодо подолання кризи в сільському господарстві, розвитку й підвищення продуктивності господарств усіх форм власності було в центрі уваги депутатів другої сесії ВУЦВК УСРР шостого скликання (травень 1922 р.). В резолюції ухваленій сесією акцентувалося на тому, що подолання сільськогосподарської кризи є основою відбудови всього народного господарства, зміцнення внутрішнього і зовнішнього становища республіки. Важливою умовою відбудови сільськогосподарського виробництва, продукування достатньої кількості хліба, продуктів харчування, насіння має бути відновлення усієї посівної площі довоєнного часу й родючості ґрунтів. Оскільки в південному регіоні України передбачався повторний неврожай, під загрозою стояло питання засіву озимого 1922 р. і ярового клину 1923 р., автори резолюції закликали селян повернути насінневі позички для відновлення державного насінневого фонду. Будувалися плани надання допомоги посівним матеріалом населення південних губерній, вчасного перевезення насіння в потребуєчі райони для засіву озимого клину й утворення запасів на засів яровими весною 1923 р. Планувалося закупівля посівного матеріалу за кордоном, селян закликали вносити аванси з метою утворення державних і місцевих насінневих фондів [Голод 1921-1923 років в Україні : зб. док. і матеріалів, 1993, с. 122-123].

Попри усі заходи щодо максимального засіву посівних ланів, держава не забезпечила хліборобів необхідною кількістю посівного матеріалу. Як зазначалося вище, селянські насінневі резерви були реквізовані згідно хлібної розкладки разом із

хлібопродуктами й вивезено до Росії. Після завершення весняної посівної кампанії 1922 р. з'ясувалося, що незасіяними залишилися досить великі посівні масиви, земля заростала бур'янами. Було вираховано, що вся посівна площа у південно-східних неврожайних губерніях у порівнянні з 1921 р. скоротилася у середньому на 60 %. Виникла загроза нестачі насіння й не засіву хлібних ланів у 1923 р.

З огляду на кризове становище із посівним матеріалом і розвитком сільського господарства в цілому, уряд УСРР своїми рішеннями рішуче домагався реалізації завдань щодо відведення спеціальних посівних наділів у кожній волості для утворення резервних фондів посівного матеріалу. ВУЦВК 5 липня 1922 р. опублікував ще одну у постанову «Про утворення заброньованого насінневого волосного фонду (доповнення)». В документі уточнялися завдання губерній щодо виділення волосних насінневих ділянок. Їх утримання й обробіток мали здійснюватися самими селянами або волосною владою на громадських засадах. Вимагалось засіяти не менше 25 десятин восени пшеницею або житом в залежності від їх значення для волості. Відведення додаткових волосних насінневих ділянок здійснювати із волосних, державних земельних фондів, а також із площ зарезервованих для радгоспів. Засів цих ділянок провести насінням, що його населення повертало державі як позичку. Згідно постанови за допомогою дільничних агрономів негайно запровадити сівозміни й використати сортовий насінневий матеріал тих культур, що культивувалися в даному районі. Народний комісаріат землеробства мав щодва тижня надсилати інформацію про підготовку й проведення посівної на визначених ділянках і не пізніше 15 вересня 1922 р. подати остаточні зведення [Сборник постановлений и распоряжений Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета, 1923, с. 240].

Нестача якісного посівного матеріалу згубно впливала на врожайність, а отже й на підвищення продуктивності селянських і колективних господарств. Вжитих заходів щодо виробництва насіння, утворення недоторканих насінневих фондів не вирішувало проблеми засіву посівних площ. Тим більше, що не всі губернські земельні органи вчасно і якісно виконували завдання щодо утворення фондів посівного матеріалу. Крім того, практика показала, що для підвищення врожайності й у цілому піднесення продуктивності хлібних ланів, потрібно було засівати їх покращеним, якісним сортовим насінням. Про це йшлося в постанові ВУЦВК від 26 липня 1922 р. «Про волосні насінневі фонди і волосні насінневі сховища». В документі наголошувалося щодо необхідності утворення у волостях постійного запасу насіння озимих і ярих хлібів покращеної якості для засіву площ, призначених для подальшого розмноження сортового посівного матеріалу. Уряд зобов'язував губернські виконавчі комітети передати увесь зібраний урожай на показових насінневих ділянках у розпорядження волосних рад. Останні несли відповідальність за якість і збереження сортового насіння. Волосний виконком мав постійно поповнювати насінневий резерв, обмінювати його на покращене насіння за домовленістю з організаціями й окремими селянськими господарствами. Заборонялося торгувати, реквізувати, конфісковувати насінневий матеріал під загрозою суворого покарання. У разі необхідності, насінневий матеріал надавався селянам на позичковій основі, з обов'язковим поверненням позички з нового урожаю, з нарахування процентів у розмірі 6 фунтів (фунт - 405 грм) з одного пуда.

Згідно постанови потрібно було закликати селянство й зобов'язати виконавчі

комітети усіх рівнів негайно розпочати ремонт, а там де їх не було, будівництво комор для зберігання насінневого матеріалу. Для цього залучати місцевих будівельників, техніків, агрономів, інших спеціалістів, використовувати будівлі колишніх поміщицьких маєтків, зруйнованих підприємств, пустуючі громадські приміщення. Наркомзем мав забезпечити будівельників будівельним матеріалом, надавати фінансову допомогу волосним органам, вести нагляд за виконанням даної постанови. Крім того, він повинен був контролювати поповнення, обмін насіння на покращене для волосних фондів, вважати їх культурними осередками з рослинництва. Підготувати й видрукувати масовими тиражами необхідні інструкції для хліборобів, земельних, радянських органів влади [Сборник постановлений и распоряжений Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета, 1923, с. 250].

Як ми зазначали, посуха 1921 р. негативно вплинула на відновлення й розвиток сільського господарства, особливо продукування основного продукту харчування – хліба. Зменшилось виробництво продуктів городництва, технічних культур, занепав розвиток тваринницької галузі. Не зважаючи на введення продовольчого податку, в Україні продовжувала діяти продовольча розкладка, яка фактично поглиблювала руйнацію сільськогосподарського виробництва. Продовжувалася практика встановлення непомірно високих планів хлібозаготівель всупереч тому, що південні губернії не зібрали й того зерна, що було висіяне в 1921 господарському році. З восьми головних хлібних культур було висіяно 51 814 тис. пудів, а зібрано 38 964 тис. пудів. Втрати хліба обчислювалися сотнями мільйонів пудів по усій Україні.

Відомо, що майже усі декрети, постанови, рішення з питань засіву посівних площ, збору врожаю, вирощенню посівного матеріалу українськими урядовими, земельними органами дублювалися з російських оригіналів. Російський центральний більшовицький уряд був зацікавлений в українському хлібі, продуктах рослинництва і тваринництва, що масово заготовлялися й вивозилися до Росії. В даному контексті важливо, на наш погляд, розглянути постанову Всеросійського центрального виконавчого комітету (ВЦВК) від 17 серпня 1922 р. «Про наступну насінневу кампанію». Український уряд своєю постановою виданою 23 серпня 1922 р. узяв її до беззастережного виконання державними, земельними, продовольчими органами. Без будь-яких змін російський варіант телеграфом був надісланий на місце. Російський виконавчий комітет акцентував на тому, що посів озимих культур вважати завданням надзвичайної державної ваги. Наркомат шляхів сполучення мав виділити необхідну кількість вагонів першої категорії для перевезення насіння, убезпечити його від пошкодження і продажу. Місцеві залізничні станції повинні були приймати насіння негайно. Постановою повідомлялося, що російським урядом для посівної кампанії виділено 30 млн пудів насіння для утворення насінневого фонду, з яких 14 700 тис. пудів має бути використано для посівної кампанії біжучого року [Сборник постановлений и распоряжений Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета, 1923, с. 264-265].

У документі нічого не сказано про виділення посівного матеріалу українським хліборобам. Зазвичай у кремлі вважали, що українські селяни достатньо забезпечені насінням. Заготівельні загоны поряд із хлібофуражними продуктами, вивозили до Росії реквізований у селян посівний матеріал. Безумовно, що це негативно вплинуло на засів посівних площ українським селянством. Уряд УСРР змушений був визнати

факт відсутності у селян посівного матеріалу. У постанові ВУЦВК від 6 грудня 1922 р. йшлося про те, що з метою упередження загрози недосіву посівних масивів, розширення хлібних, овочевих, технічних ланів й відродження сільського господарства, необхідно утворити волосні, селянські насінневі фонди. Землеробському населенню надавалось право утворювати резервні насінневі запаси сільськими громадами, товариствами й організаціями. Фонди мали утворюватися за рішеннями сільських сходів шляхом відрахування певної частки збіжжя із селянських господарств та відведенням і засівом ділянок землі. Насінневі запаси не підлягали реквізиції, оподаткуванню, не могли використовуватися на покриття податків, лише на засів пустуючих посівних площ. Сільські сходи мали право обмінювати насіння на покращене, сортове, поповнювати резерви посівного матеріалу. Земельні органи повинні були контролювати використання насіння, карати винних за його розбазарювання [Сборник постановлений и распоряжений Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета, 1923, с. 260].

Питання заготівлі посівного матеріалу, забезпечення ним селянства обговорювалося делегатами VII Всеукраїнського з'їзду рад, що мав місце у середині грудня 1922 р. В постанові ухваленій з'їздом зазначалось, що відбудова сільського господарства України значною мірою залежить від збільшення посівної площі взагалі й озимого клину зокрема, особливо у степовій зоні. Також наголошувалося щодо збільшення тягової сили, важливої, умови обробітку й засіву посівних площ. Зверталася увага земельних органів на необхідність закріплення посівної площі у лісостеповій зоні, вирощуванні технічних, промислових культур з метою розвитку сільськогосподарської промисловості та на експорт. Важливої уваги надавалось утворенню насінневого фонду для степової зони, потрібно закликати селянство щодо вирощування й заготівлі посівного матеріалу. Уряду доручалося забезпечити перевезення заготовленого селянами насіння. Всеукраїнський центральний виконавчий комітет мав підтвердити декрети: про утворення обов'язкових і резервних волосних насінневих фондів; про утворення сільськими громадами на засадах добровільності резервних сільських фондів. Ці фонди не підлягали відчуженню, не видавалися у позички, мали перебувати у виключному розпорядженні волостей і сіл, що їх утворили. Насінневі резервні фонди повинні були убезпечити сільських господарів на випадок стихійних, природно-кліматичних катаклізмів [Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР, 1968, с. 223].

На наш погляд, держава закликала хліборобів утворювати власні й громадські запаси посівного матеріалу через те, що у випадку природно-кліматичних катаклізмів, вона не гарантувала надання їм допомоги насінням, а отже й у вирощуванні достатньої кількості продуктів сільськогосподарського виробництва, зокрема хліба. Навпаки, українські владні очільники всіляко сприяли реквізиції у селян хлібофуражу, посівного матеріалу й вивезення до Росії. Цілком очевидно, що подолання продовольчої кризи здійснювалося із застосуванням терористично-реквізиційних, збройних методів і засобів проти продуктивних селянських господарів.

Висновки. Примус, реквізиції, конфіскації хлібопродуктів, продовольства, посівного матеріалу приводили до того, що величезні хлібні простори, всупереч бажанню селян залишалися незасіяними. Цей насильницький інструментарій

упокорення українського селянства став основними практиками встановлення, зміцнення й існування радянської тоталітарної системи управління державою. Прикладом можуть слугувати штучні голодомори влаштовані московськими владними органами проти українського народу. Ці практики й інструментарій взяв на озброєння путінський тоталітарний режим, який розв'язав агресивну війну проти України. Як правонаступник колишнього СРСР, цей режим успадкував сталінські геноцидні практики узурпації влади, упокорення народів, які не бажали й не бажають жити в проголошеній кремлівськими фантазійниками новітній тисячолітній російській імперії. Це проблема окремого ґрунтового дослідження й висвітлення.

Список використаних джерел та літератури

- 1993, *Голод 1921-1923 років в Україні: зб. док. і матеріалів*. Київ: Наукова думка.
- Гуревич, М.Б., 1923. *Голод и сельское хозяйство Украины*. Харьков: Гос. тип. им. Петровского Г.И.
- Дубов, В., 1922. *Деятельность Губэкономсовещания*. Хозяйство Полтавщины. 1922. № 4-5.
1921. *Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України*. Ч. 3, 15 лютого-8 березня. Харків: Укрдержвидав.
- Качинский, В., 1921. *Закон 5-го Всеукраинского Съезда Советов «О прикреплении к земле»*. Харьков: изд. Укрпура.
- Кулешов Н.Н., 1922. *Харьковская семенная контрольная станция. Организация, задачи и деятельность*. Харьков: Тип. «Коммунист».
- 1923, *Сборник постановлений и распоряжений Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов VI-го созыва (18 декабря 1921 г. – 10 декабря 1922 г.)*. Харьков: Изд. ВУЦИК.
1922. *Сільське господарство*, № 1-2.
1921. *Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Украины, № 10, 27 мая – 7 июля 1921 г.* Харьков: Укрдержвидав.
1963. *Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень Уряду Української РСР*. Т. 1. (1917-1941 рр.). Київ: Держполітвидав УРСР.
1920. *Южно-Русская сельскохозяйственная газета*, № 1-4.

References

1993. *Holod 1921-1923 rokiv V Ukraini [Famine of 1921-1923 in Ukraine: coll. dock. and materials]*: zb. dok. i materialiv. Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].
- Hurevych, M.B., 1923. *Holod y sel'skoe khazyaystvo Ukrainy [Hunger and agriculture in Ukraine]*. Khar'kov: Hos. typ. ym. Petrovskoho H.Y. [In Russian].
- Dubov, V., 1922. *Deyatel'nost' Hubekonomsoveshchanyya [Activities of the Gubernia Economic Meeting]*. Khozyaystvo Poltavshchyny, № 4-5. [In Russian].
1921. *Zbirnyk zakoniv ta rozporiadzhen robitnycho-selianskoho uriadu Ukrainy. Ch. 3, 15 liutoho-8 bereznia [Collection of laws and orders of the worker-peasant government of Ukraine. Ch. 3, February 15-March 8]*. Kharkiv: Ukrderzhvydav. [In Ukrainian].
- Kachynskyy, V., 1921. *Zakon 5-ho Vseukraynskoho S'ezda Sovetov «O prykreplenyy k zemle» [Law of the 5th All-Ukrainian Congress of Soviets "On Attachment to the Land"]*. Khar'kov: Yzd. Ukrpura. [In Russian].
- Kuleshov N.N., 1922. *Khar'kovskaya semennaya kontrol'naya stanciya. Organizaciya, zadachi i deyatel'nost' [Kharkiv seed control station. Organization, tasks and activities]*. Khar'kov: Tip. «Kommunist». [In Russian].
1923. *Sbornik postanovlenij i rasporyazhenij Vseukraynskogo Central'nogo Ispolnitel'nogo Komiteta Sovetov rabochikh, krest'yanskikh i krasnoarmejskikh deputatov VI-go sozyva (18 dekabrya 1921 g. – 10 dekabrya 1922 g.) [Collection of resolutions and orders of the All-Ukrainian Central Executive Committee of the Soviets of Workers', Peasants' and Red Army Deputies of the VI convocation (December 18, 1921 - December 10, 1922)]*. Khar'kov: Izd. VUCIK. [In Russian].
1922. *Sil'ske hospodarstvo*, № 1-2. [In Ukrainian].

1921. Sobranie uzakonenij i rasporyazhenij Raboche-Krest'yanskogo pravitel'stva Ukrainy, № 10, 27 maya – 7 iyulya 1921 g. [*Collection of laws and regulations of the Workers' and Peasants' Government of Ukraine, No. 10, May 27 – July 7, 1921*]. Khar'kov: Ukrderzhvidav. [In Russian].

1963, *Khronolohichne zibrannya zakoniv, ukaziv Prezydiyi Verkhovnoyi Rady, postanov i rozporyadzhen' Uryadu Ukrayins'koyi RSR. T. 1. (1917-1941)* [*Chronological collection of laws, decrees of the Presidium of the Verkhovna Rada, resolutions and orders of the Government of the Ukrainian SSR. T. 1. (1917-1941)*]. Kyiv: Derzhpolitvydav URSR. [In Ukrainian].

1920. Yuzhno-Russkaya sel'skokhozyajstvennaya gazeta, № 1-4. [In Russian].

OVERCOMING THE FOOD CRISIS DURING THE TRANSFORMATION FROM “WAR COMMUNISM” TO THE NEW ECONOMIC POLICY: ON THE EXAMPLE OF UKRAINE (1921-1922)

Volodymyr Kucher

Doctor of Historical Sciences,

Professor, Chief Researcher of the Science

Department of the Institute of the History of Agrarian Science, Education and Technology,
NNSGB of the National Academy of Sciences, Kyiv

Abstract. *The article highlights the problem of overcoming the food crisis in the context of the transformation of the agricultural sector from the management methods of «war communism» to the new economic policy. Based on the analysis of documentary evidence, it was found that in the new economic conditions declared by the Bolsheviks, the Ukrainian peasantry was under the burden of an excessive food distribution that had been abolished on paper. The main burden, as in previous years, fell on the productive, profitable farms of wealthy peasants – «kulaks». It has been proven that the food distribution caused a reduction in the sown area, as the peasants did not want to fully sow their land plots, knowing that the state would requisition grain, sowing material, and food products by force, using weapons, through Russian procurement labor and military detachments. As experience has shown, landless and landless peasants endowed with land did not meet the expectations of the authorities regarding the production of bread, and most importantly, high-quality, high-quality seeds for the development of the former vacant landowners' and their own grain fields. In order to stop the decrease in the sown area, state authorities introduced a food tax to stimulate peasant labor. It was levied not on the actually sown peasant fields, but on the entire area of land owned by peasant households. This meant that the smaller the area of the land plot sown, the greater the share of the harvest was subject to alienation in the form of a tax. It is shown that an important factor that negatively affected the development of sown areas, and therefore the yield, was the drought in the 1921 economic year. The natural disaster particularly affected the southern Ukrainian provinces. The harvested spring crops were significantly smaller than the harvest of 1920. Elite varieties of eared, vegetable, and industrial crops were almost completely lost. Despite the difficult food situation in Ukraine, the Moscow Bolshevik government demanded supplies of bread, seeds, and food to Russia. Plans for the procurement of bread and seeds in Ukraine for the Russian population were determined by voluntary, coercive methods and means, without taking into account the real situation in the food business. Contrary to the food tax declared in March 1921, food rationing continued to operate. In the conditions of drought and crop failure, the authorities, land authorities, and peasant farms faced an urgent need to sow grain fields as an important condition for overcoming the food crisis, the deepening of which was caused by the so-called Bolshevik reforms in agriculture. An innovative phenomenon of the Bolshevik leaders was the imposition of seed allocation on peasants. It, like the food tax, was collected from the peasants by force. The countryside was filled with procurement units, which changed their name from food detachments to food squads, which arrived mostly from Russia. They were actively assisted by members of the committees of poor peasants.*

Key words: food crisis, sowing, sown area, seeds, layout, harvesting pens, seed funds.